

## Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo”

Już dwa miesiące po ataku wojsk niemieckich na Wielką Brytanię premier Winston Churchill stwierdził w swoim przemówieniu, że „od czasów mongolskich inwazji na Europę w szesnastym wieku nigdy nie było tak metodycznych, bezlitosnych rzezi na taką skalę, albo osiągnęły taką skalę. A jest to tylko początek. Lada chwila szlakiem krwawych kolein hitlerowskich czołgów nadejdą głód i zarazy. Jesteśmy świadkami bezimiennego zbrodni”<sup>1</sup>. Owa „beziemna zbrodnia” zyskała wkrótce nazwę ludobójstwa (ang. *genocide*). Autorem tego terminu był urodzony na Grodzieńszczyźnie prawnik żydowskiego pochodzenia – Rafał Lemkin, jeden z najwybitniejszych, a jednocześnie najbardziej niedocenianych polskich jurystów. Postać znamienita, a przez polską historiografię zupełnie zapomniana.

W literaturze zachodniej Lemkin uważany jest za uczonego amerykańskiego. Pomija się jego pochodzenie, mimo iż to właśnie w Polsce wychował się, otrzymał stosowne wykształcenie i rozpoczął działalność naukową. Śmiało można go uważać także za głównego spadkobiercę „polskiej szkoły” prawa karnego<sup>2</sup>. Tymczasem jego najważniejsze prace, poświęcone głównie międzynarodowemu prawu karnemu, nie doczekały

---

1 Tekst oryginalny i tłumaczenie: D. Drózd, *Zbrodnia ludobójstwa w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2010, s. 26–27.

2 M. Kornat, *Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne*, Zeszyty Historyczne, z. 147, Instytut Literacki, Paryż 2004, s. 107.

się tłumaczeń na język polski, a sam prawnik nie posiada nawet polskiej biografii. Autorami ważniejszych rozpraw na jego temat są głównie autorzy zagraniczni – za przykłady służyć mogą: esej biograficzny Herberta Mazy *Raphael Lemkin et la Convention contre Genocide*, książka Jamesa J. Martina *The Man Who Invented 'Genocide'* czy w końcu praca Claudii Kraft *Volkermerde im 20. Jahrhundert. Rafał Lemkin und die Abhandlung des Genozids durch das international Strafrecht*<sup>3</sup>. W polskiej historiografii osobą Rafała Lemkina zajmo wali się m.in. Ryszard Szawłowski<sup>4</sup> i Marek Kornat<sup>5</sup> – ich szkice nie zastąpią jednak pełnej biografii prawnika. W końcu sam Lemkin podjął próbę własnej autobiografii w książce o wymownym tytule *The Unofficial Man*<sup>6</sup>.

Trudno o bardziej trafne określenie jego osoby. Rafał Lemkin był bez wątpienia postacią wybitną, a przy tym kompletnie niedocenianą. Dorobek prawniczy Polaka był niezwykle bogaty i szeroki, choć główny przedmiot jego zainteresowań stanowiło prawo karne – zarówno w aspekcie krajowym, jak i międzynarodowym. Opracował on komentarze i tłumaczenia polskiego Kodeksu karnego z 1932, dokonał rzetelnej i pełnej nowatorskich spostrzeżeń analizy ustawodawstwa karnego reżimów totalitarnych i autorytarnych – sowieckiej Rosji i Włoch, a jeszcze przed 1939 r. przetłumaczył na język polski kodeksy karne ZSRR, Niemiec i Włoch<sup>7</sup>. Przede wszystkim zaś stworzył pojęcie „ludobójstwa” i stał się architektem przyjętej 9 grudnia 1948 r. Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa.

Rafał Lemkin urodził się 24 czerwca 1900 r. we wsi Bezwodne na Grodzieńszczyźnie. Data jego urodzin budziła w literaturze sporo kontrowersji – R. Szawłowski i H. Maza przyjęli mylnie rok 1901, jednak jego podanie o naturalizację wskazuje na rok 1900, rozwiązując tym sa-

---

3 *Ibidem*, s. 108–109.

4 R. Szawłowski, *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt Konwencji z 9 XII 1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, Państwo i Prawo, 1999, nr 10, s. 74. Zob. także: S. Ziembicki, *Kilka uwag o Rafale Lemkinie – twórcy pojęcia „genocyd”*, [w:] M. Marszał, J. Przygodzki (red.), *Wybitni prawnicy na przestrzeni dziejów*, Wrocław 2006, s. 250–259.

5 M. Kornat, *op. cit.*

6 *Ibidem*, s. 148.

7 Szerzej na ten temat: S. Mikke, *Adwokat Rafał Lemkin – wybitny nieznan*, Palestra Pismo Adwokatury Polskiej, 2006, nr 1–2, dostępny także na stronie: <http://www.palestra.pl/index.php?go=artykul&id=776>, [16.03.2011].

mym wszelkie wątpliwości w tej kwestii<sup>8</sup>. W latach dwudziestych Lemkin rozpoczął studia na Wydziale Prawniczym Uniwersytetu Lwowskiego im. Jana Kazimierza, gdzie pod kierunkiem wybitnego polskiego karnisty – Juliana Makarewicza – zdobył tytuł doktora nauk prawnych. Z perspektywy jego dalszej kariery prawnej studia na lwowskim uniwersytecie okazały się być posunięciem niezwykle szczęśliwym<sup>9</sup>. Prof. Makarewicz uznawany był bowiem za jednego z najwybitniejszych polskich prawników i założyciela tzw. „lwowskiej szkoły prawa karnego”. To przede wszystkim także autor pomnikowej kodyfikacji polskiego prawa karnego z 1932 r.<sup>10</sup> Lemkin zdobywał więc wykształcenie na jednym z najlepszych wydziałów prawniczych w Polsce pod okiem najwybitniejszego polskiego karnisty tamtych czasów.

Po zakończeniu studiów Lemkin dużo podróżował po Europie Zachodniej, kształcąc się na uniwersytetach w Niemczech, Francji i Włoszech. To znacznie poszerzyło jego horyzonty myślowe i pozwoliło mu zapoznać się z najistotniejszymi nurtami i trendami w ówczesnym prawodawstwie europejskim. W 1934 młody prawnik po wrócił do kraju i otworzył własną kancelarię prawniczą, która, jak pisze Kornat, „zapewniała mu minimum stabilizacji ży ciowej”<sup>11</sup>. Główną osią jego zainteresowań pozostawała bowiem praca naukowa. Zajmował się głównie problematyką kodyfikacji prawa karnego w państwach europejskich, a także niezwykle ówczesnie popularną i aktualną tematyką rozwoju międzynarodowego prawa karnego.

Tragiczne wydarzenia I Wojny światowej uświadomiły bowiem międzynarodowej społeczności, że dorobek dwóch Konferencji Haskich nie jest wystarczający, by zapobiegać podobnym konfliktom w przyszłości. Obnażona została nieskuteczność i nieudolność instytucji międzynarodowych, nie ukarano zbrodniarzy wojennych (mimo że kary takie przewidywał Traktat Wersalski), nie pociągnięto w końcu do odpowiedzialności

8 J. Fussell, *A Note on Raphael Lemkin's Birthdate, June 24, 1900 – not 1901*, dostępny na stronie: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/birthdate/>, [14.11.2011].

9 M. Kornat, *op. cit.*, s. 112.

10 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz.U. nr 60, poz. 571); kodyfikacja zwana także Kodeksem Makarewicza, przygotowywane przez Komisję Kodyfikacyjną, na której czele stał Juliusz Makarewicz. Obowiązywał od 1 września 1932 r. Posiadał jednolitą i nowoczesną systematykę i uważany jest za wybitne osiągnięcie polskiej myśli prawnej.

11 M. Kornat, *op. cit.*, s. 114.

sprawców masowych rzezi (np. mordów Ormian dokonanych przez Turków). Społeczność międzynarodowa była bezradna i brakowało jej instrumentów umożliwiających karanie winnych. Zdawano sobie sprawę z tego, iż reformy wymaga całe „prawo narodów” – jak dawniej nazywano prawo międzynarodowe. Bodźcem do działania stały się także dwa inne wydarzenia, które wstrząsnęły ówczesną opinią publiczną. Najpierw w marcu 1921 w Berlinie dokonano udanego zamachu na byłego tureckiego ministra spraw wewnętrznych Taalat Paszę odpowiedzialnego za rzeź Ormian. Autorem zamachu był ormiański emigrant Tiheran. Pod naciskiem przysięgłych został on uniewinniony przez sąd. Drugim wydarzeniem był zamach żydowskiego emigranta na ukraińskiego atamana Petrułę w Paryżu we wrześniu 1926 r. Zamach miał być odwetem za rzezi dokonywane przez armię Ukraińskiej Republiki Ludowej na ludności żydowskiej<sup>12</sup>.

Wszystko to uzmysławiało międzynarodowym decydom konieczność wypracowania skutecznych instrumentów służących ściganiu zbrodni wojennych i masowych eksterminacji ludności. Pomóc w tym miała powołana już wcześniej mocą Traktatu Wersalskiego Liga Narodów. Mimo że sposób jej działania i skuteczność pozostawiały wiele do życzenia, organizacja ta stwarzała ramy do integracji wysiłków prawników wokół prac nad międzynarodowym prawem karnym. Celem owych prac była unifikacja prawa karnego oraz uregulowanie przestępstw „w obliczu prawa narodów” – *delicta iuris gentium*. Powołane dzięki temu Międzynarodowe Biuro Unifikacji Prawa Karnego zrzeszało najwybitniejszych europejskich jurystów. W jego pracach i systematycznie organizowanych konferencjach brał także udział Rafał Lemkin<sup>13</sup>.

Podczas jednej z takich Konferencji, w Madrycie w 1933 r.<sup>14</sup>, Lemkin zaprezentował swój raport *Les actes constituant un danger general (interetatique) consideres comme delicts de droit des gens*. Zawarł w nim tezy stanowiące podstawę stworzonej przez niego ponad dziesięć lat później koncepcji *genocide*. Zauważył, że wszelkiego rodzaju akcje eksterminacyjne czy przejawy brutalności skierowane przeciw grupom etnicznym, wyznaniowym lub społecznym, których źródłem jest nienawiść czy chęć zwalczania takiej

<sup>12</sup> *Ibidem*, s. 113.

<sup>13</sup> Pierwsza z takich konferencji zorganizowana została zresztą w Warszawie w 1927 r., a w jej pracach uczestniczyli czołowi polscy prawnicy, m.in. Emil Rappaport, Waclaw Makowski i właśnie Rafał Lemkin. Zob. *ibidem*, s. 124–127.

<sup>14</sup> Dokładnie – V Międzynarodowej Konferencji Biura Unifikacji Prawa Karnego.

grupy, stanowić winny *delicta iuris gentium*. Dlatego postulował włączenie do katalogu zbrodni międzynarodowych pięciu rodzajów przestępstw „nowego typu”: (1) terroryzmu, (2) barbarzyństwa, (3) wandalizmu, (4) spowodowania katastrof lub celowego przerwania komunikacji międzynarodowej oraz (5) spowodowania skażeń chemicznych.

W świetle późniejszej działalności Lemkina szczególnie istotna wydaje się zaproponowana przez niego koncepcja zbrodni barbarzyństwa i wandalizmu. Barbarzyństwem prawnik nazywał uciskające i destrukcyjne czyny skierowane przeciw członkom danej społeczności wyznaniowej czy rasowej, polegające na pogromach, masakrach i akcjach zmierzających do wyniszczenia egzystencji danej grupy<sup>15</sup>. Terminem „wandalizm” określał zaś niszczenie dzieł sztuki, dóbr kultur y czy innych wartości artystycznych tworzonych przez te społeczności<sup>16</sup>. Zbrodnia ta wymierzona była zatem w dziedzictwo kulturowe grup narodowych. „Ktokolwiek z nienawiści do pewnej grupy rasowej, religijnej lub społecznej, albo w zamiarze jej zniszczenia, niszczy jej dzieła kulturalne lub artystyczne – odpowiada za zbrodnię wandalizmu” – pisał<sup>17</sup>.

Pomysły Lemkina nie zyskały poparcia środowiska prawniczego zgromadzonego na konferencji. Mimo to nie zaprzestał on prac nad zaproponowaną tam koncepcją. W swym *opus vitae*, wydanym dziesięć lat po konferencji madryckiej, Lemkin przypominał swe wcześniejsze propozycje. Jak na ironię, doświadczenia okresu II wojny dostać czyły mu dodatkowego materiału badawczego. Prawnikowi w 1940 r. udało się wprawdzie przedostać do Litwy, skąd przez Szwecję uciekł do Stanów Zjednoczonych, kiedy jednak w 1946 r. powrócił do Europy, by odnaleźć swoich krewnych, okazało się, iż z ponad pięćdziesięciu, których pozostawił w kraju, ocalało zaledwie czterech<sup>18</sup>. Tragiczne skutki konfliktu dotknęły go osobiście i – jak słusznie zauważył Rafał Szawłowski – trauma wojennych doświadczeń odcisnęła piętno na całej jego późniejszej działalności zawodowej<sup>19</sup>.

<sup>15</sup> R. Szawłowski, *op. cit.*, s. 75.

<sup>16</sup> *Ibidem*.

<sup>17</sup> M. Kornat, *op. cit.*, s. 131.

<sup>18</sup> J. Dobrowolska-Polak, *Przeciwdziałanie i karanie zbrodni ludobójstwa – dziedzictwo Rafała Lemkina*, Biuletyn Instytutu Zachodniego im. Z. Wojciechowskiego, 2008, nr 9, s. 1, dostępny także na stronie: [http://www.iz.poznan.pl/news/71\\_Biuletyn%20IZ%20nr%209.%20Lemkin.pdf](http://www.iz.poznan.pl/news/71_Biuletyn%20IZ%20nr%209.%20Lemkin.pdf), [16.10.2011].

<sup>19</sup> R. Szawłowski, *op. cit.*, s. 74.

W czasie pobytu w Stanach pełnił funkcję głównego doradcy Foreign Economic Administration oraz doradcy Departamentu Wojny, co było niewątpliwym wyróżnieniem dla młodego polskiego prawnika. J ednocześnie pracował nad swoją najważniejszą, a nigdy nie przetłumaczoną na język polski, monografią *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*<sup>20</sup>. Udało mu się ją opublikować jeszcze w 1944 r. w Waszyngtonie w ramach serii *Publications of the Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law*. Autorem wstępu do książki był znany badacz zbrodni wojennych, Georg A. Finch, redaktor „American Journal of International Law”. Sama monografia, licząca 674 strony, stanowiła swoiste studium prawa karnego hitlerowskich Niemiec. Nie to stanowiło jednak o doniosłości dzieła – to w *Axis Rule...* prawnik po raz pierwszy użył terminu *genocide*. Już w pierwszych zdaniach Lemkin stwierdził: „New conceptions require new terms”<sup>21</sup>. Dlatego od podstaw stworzył koncepcję „no wej–starej” zbrodni – ludobójstwa. Zaproponował jej definicję, wskazał genezę, opisał rodzaje i formy, a przede wszystkim zaproponował rozwiązania, które służyć miały zapobieganiu takich wydarzeń w przyszłości.

Etymologii terminu „ludobójstwo” Lemkin doszukiwał się w kompilacji dwóch słów: greckiego *genos* („rasa”, „rodzaj”) i łacińskiego *cide* – „zabijać”<sup>22</sup>. Pojęcie to miało stanowić analogię do znanych w prawie rzymskim: *homocide* („mężobójstwo”), *tyrannicide* („tyranobójstwo”) czy *infanticide* („dzieciobójstwo”). W języku polskim termin *genocide* zastąpiony został rodzimym „ludobójstwem” zaproponowanym przez Jerzego Sawickiego, niesłusznie zresztą przypisującym sobie autorstwo tego terminu<sup>23</sup>.

Lemkin definiował ludobójstwo jako „destrukcja narodu bądź grupy etnicznej” (*destruction of a nation or of an ethnic group*)<sup>24</sup>. Według niego to „zbrodnia nowoczesna” – dokonywana z wykorzystaniem najnowszej techniki i organizacji. Prawnika zwracał uwagę na fakt, że ludobójstwo

20 R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, dostępne na stronie <http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>, [12.02.2011].

21 *Ibidem*.

22 D. Drózd, *op. cit.*, s. 27.

23 M. Kornat, *op. cit.*, s. 150.

24 R. Lemkin, *Axis Rule...*

to przede wszystkim ciąg systematycznych działań realizowanych zgodnie z wytyczonym wcześniej planem, nie zaś sporadyczne i pojedyncze, niepowiązane ze sobą akty przemocy wobec pojedynczych osób<sup>25</sup>. Ludobójstwo nie zawsze musiało wiązać się z natychmiastowym unicestwieniem określonego narodu czy grupy etnicznej. Miał to być przede wszystkim skoordynowany i przemyślany plan działań, którego zamysłem było unicestwienie takich grup. Jak słusznie zauważył F. Ryszka, analizując *Axis Rule...*, plan taki zakładać miał „dezintegrację instytucji, kultury, języka, świadomości narodowej, świadomości religijnej i gospodarczych podstaw egzystencji grup narodowych, jak również pozbawienie ludzi bezpieczeństwa, wolności, zdrowia, godności, a ostatecznie życia jednostek należących do tych grup”<sup>26</sup>. Lemkin niejako wyodrębnił zatem dwie fazy ludobójstwa: pierwszą miało być niszczenie narodowych wzorców prześladowanej grupy, drugą zaś narzucanie tej grupie wzorców własnych. Zauważył przy tym, że mogą istnieć trudności w odróżnianiu pojęcia *genocide* od innych podobnych, np. denacjonalizacji czy germanizacji. Denacjonalizacja nie oznacza jednak biologicznej destrukcji, a często tylko pozbawienie obywatelstwa i narzucenie określonych postaw narodowościowych. Podobnie zresztą jak germanizacja, która wiąże się bardziej z narzucaniem określonych wzorców społeczno-kulturowych, wynikających z przekonania o wyższości danego narodu (w tym przypadku niemieckiego), niż z eliminacją fizyczną<sup>27</sup>.

Główną osią, wokół której Lemkin zbudował swą koncepcję zbrodni ludobójstwa, miał być sam „zamyśl” zbrodni – to, co w języku prawniczym określane jest jako *mens rea*. Zwrócił on uwagę na fakt, iż wszelkie działania i czyny zbrodnicze kierowane są przeciw określonym jednostkom tylko z powodu ich przynależności do określonej grupy etnicznej czy narodowej. Nie mają zatem znaczenia ich indywidualne cechy – według Lemkina jedynym powodem eksterminacji jest przynależność do prześladowanej grupy. Dla polskiego prawnika ludobójstwo stanowiło antytezę doktryny Rousseau–Portalis i najbardziej skrajny sposób realizacji „wojny totalnej”. Wspomniana doktryna zakłada, iż wszelkie wojny prowadzone być winny przeciw suwerenom lub armiom, nigdy przeciw

---

25 *Ibidem*.

26 F. Ryszka, *Europejska wojna domowa*, [w:] *idem*, Historia – polityka – prawo. Wybór studiów, Toruń 2002, tom I, s. 65.

27 *Ibidem*.

ludziom<sup>28</sup>. W *Axis Rule...* Lemkin zauważył zaś: „Germany could not accept the Rousseau–Portalis Doctrine: first, because Germany is waging a Total war; and secondly because, according to the doctrine of National Socialism, the nation, not the state, is predominant factor” („Niemcy nie mogą zaakceptować doktryny Rousseau–Portalis: po pierwsze dlatego, iż Niemcy prowadzą wojnę totalną, a po drugie dlatego, że według doktryny narodowego socjalizmu to naród, nie państwo, jest czynnikiem dominującym”)<sup>29</sup>. Takie podejście do zbrodni ludobójstwa stanowiło zatem swoiste *novum* w doktrynie i naukach prawnych. Odchodziło bowiem od tradycyjnego postrzegania konfliktów zbrojnych, które wcześniej z założenia prowadzone były nie przeciw narodom, ale państwom<sup>30</sup>. Według Lemkina eksterminacja ludności cywilnej stawała się zaś celem samym w sobie. Co więcej, zwrócił on uwagę na fakt, iż ludobójstwo może zdarzyć się także w czasie pokoju i nie należy wiązać go wyłącznie z działaniami wojennymi. Prawie pięćdziesiąt lat później tezę tą potwierdził przypadek Rwandy<sup>31</sup>.

Co istotne, Lemkin nie ograniczał zbrodni *genocide* wyłącznie do aktów fizycznej eksterminacji. W części drugiej rozdziału IX, zatytułowanej *Techniques of genocide in various fields* („Techniki ludobójstwa w różnych sferach”), rozbudował swą koncepcję, czyniąc ją jeszcze bardziej oryginalną i nowatorską. Poddając analizie działania nazistów na okupowanych terenach, opisał rodzaje i techniki ludobójstwa, a także wskazał określone sfery życia społecznego, w których zbrodnia ta może być dokonywana: sferę polityczną, socjalną, kulturową, ekonomiczną, biologiczną, fizyczną, religijną i moralną<sup>32</sup>.

Według Lemkina ludobójstwo w sferze politycznej miało polegać na niszczeniu lokalnych instytucji, wprowadzaniu obcej administracji, likwidacji partii politycznych oraz zmianie wszystkiego, co mogłoby przypominać o wcześniejszym charakterze narodowym okupowanego obszaru (zmiana nazw ulic, budynków itd.)<sup>33</sup>. Przykładem takich działań

28 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 30.

29 R. Lemkin, *Axis Rule...*

30 D. Drózdź, *op. cit.*, s. 30.

31 W ciągu około 100 dni od 6 kwietnia do lipca 1994 roku, według szacunków, zabito tam od 800000 do 1071000 członków plemienia Tutsi; masakry dokonali ekstremiści Hutu – A.H. Stachowski (red.), *Historia powszechna*, tom 20, wyd. UTET Cultura 2008.

32 R. Lemkin, *Axis Rule...*

33 *Ibidem*.



była polityka kolonizowania i inkorporowania zajmowanych przez armię hitlerowską ziem oraz późniejsze zaludnianie ich obywatelami kraju okupanta. Ludobójstwem w sensie politycznym miało być także tworzenie na okupowanych terenach Volkslist – spisu obywateli uznawanych za niemieckich bądź przyjmujących niemieckie obywatelstwo<sup>34</sup>.

Przejawem ludobójstwa w sferze społecznej były dla Lemkina wszelkie formy zakazu stosowania sądownictwa lokalnego czy w ogóle prawa rodzimego, a także narzucanie języka okupanta jako urzędowego w postępowaniach sądowych<sup>35</sup>. *Social genocide* wiązało się również z systematycznymi atakami na inteligencję, uznawaną za główne źródło oporu wśród ludności i postrzeganą jako swoista „grupa przywódcza”. Dążono się zatem do całkowitego wyeliminowania jej z życia społecznego. Często drogą fizycznego zniszczenia. Przykładem tego są według Lemkina działania podejmowane przeciw inteligencji w Polsce i Słowenii (“This is especially true in Poland and Slovenia, where intelligentsia and the clergy were in great part removed from the rest of the population and deported for forced labor in German”; w tłumaczeniu: „To zwłaszcza prawdziwe w przypadku Polski i Słowenii, gdzie inteligencja i kler w znacznej części usunięte zostały z życia społecznego i deportowane do przymusowej pracy w Niemczech”<sup>36</sup>).

Ludobójstwem w sferze kulturalnej były z kolei wszelkie działania zmierzające do zakazów używania języka ojczystego w szkołach, niszczenie muzeów, bibliotek, galerii, zakazy podejmowania działalności artystycznej, czy kontrola wszelkich wydarzeń artystycznych. Opisując *cultural genocide*, Lemkin po raz kolejny posłużył się przykładem z okresu okupacji niemieckiej – przytoczył historię zniszczenia przez hitlerowców zbiorów biblioteki wyższej szkoły rabinackiej w Lublinie w 1939 r.<sup>37</sup>

W znaczeniu ekonomicznym prawnik definiował ludobójstwo jako działania polegające na niszczeniu podstaw ekonomicznej egzystencji okupowanego narodu czy grupy etnicznej. Miało to blokować wszelki rozwój gospodarczy czy nawet powodować ekonomiczny regres i wiązało się z kontrolą banków czy przejmowaniem bankowych depozytów ludności cywilnej. Celem takiego działania było przede wszystkim po-

---

34 Z tego tytułu przyznawano im potem określone prawa i przywileje.

35 *Ibidem*.

36 *Ibidem*.

37 *Ibidem*.

zbawienie ludności podstawowych środków do życia (w czasie okupacji niemieckiej dotyczyć to miało szczególnie Żydów). Jak pisze Lemkin, chodzi o to, by członkowie danej grupy koncentrowali się na walce o chleb zamiast o wolność i swobodę<sup>38</sup>.

Co ciekawe, prawnik rozgraniczył ludobójstwo fizyczne od ludobójstwa biologicznego. Przejawem tego drugiego miały być wszelkie działania zmierzające do zmiany struktury urodzeń (zwiększanie populacji narodu okupanta kosztem populacji narodu okupowanego). I tak w czasie II Wojny kontroli poddano zawieranie małżeństw, wprowadzając jednocześnie zakaz ślubów dla ludzi *of non-related blood* („ludzi różnych narodowości”)<sup>39</sup>. W obozach pracy oddzielano mężczyzn od kobiet, a nawet zabierano dzieci prześladowanych i przekazywano je rodzinom niemieckim. Ludobójstwo fizyczne według Lemkina przybierało natomiast trzy formy działania, a jego ostatecznym celem było fizyczne zniszczenie określonego narodu czy grupy etnicznej. Pierwsza z tych form to racjonowanie żywności w oparciu o dyskryminację rasową. Jako przykład Lemkin przytoczył zatrważające dane dotyczące wielkości racji żywnościowych dla określonych grup narodowych wprowadzonych przez Niemców na okupowanych terenach. Według niego Niemcy otrzymywali 93% racji przedwojennych, Polacy 66%, Żydzi zaś tylko 20%. Jeszcze bardziej dramatycznie wyglądał przydział porcji mięsa. Racje żywnościowe Niemców wynosiły 100%, Żydów zaś 0%. Dobitym wyrazem tak prowadzonej polityki żywnościowej były słowa Goeringa z 1942 r.: „The German people come before all others people for food”<sup>40</sup>. Jej skutkiem – zwiększona liczebność zgonów i zachorowań wśród ludności okupowanej. Podobne efekty niosła zresztą ze sobą kolejna forma ludobójstwa, tj. wprowadzanie warunków życia zagrażających zdrowiu. Tworzono getta, w których ludność żydowska była tłoczona i pozbawiona nie tylko przestrzeni terytorialnej, ale także opieki medycznej, jedzenia, a często nawet świeżego powietrza. Ostatnią, najbardziej drastyczną formą ludobójstwa fizycznego, były masowe mordy i egzekucje skierowane zarówno przeciwko członkom okupowanych grup etnicznych czy narodowych, jak i ich liderów i inteligencji<sup>41</sup>.

---

38 *Ibidem.*

39 *Ibidem.*

40 *Ibidem.*

41 *Ibidem.*

Lemkin wyróżnił także ludobójstwo w sferze religijnej i moralnej. To pierwsze wiązało się z niszczeniem świątyń, zakazem praktykowania wiary oraz fizyczną eliminacją przywódców duchowych i kleru. To drugie oznaczało propagowanie alkoholizmu, pornografii i hazardu. Zmniejszono ceny alkoholu czy znoszono zakazy prowadzenia gier hazardowych. Celem tych działań było skupienie uwagi ludności okupowanych terenów na zaspokajaniu swoich najniższych instynktów po to, by nie dążyła ona do walk z najeźdźcą i odzyskania niepodległości<sup>42</sup>.

W *Axis Rule...* Lemkin nie poprzestał jedynie na teoretycznych i doktrynalnych rozważaniach na temat „nowej zbrodni”. Zaproponował także szereg rozwiązań, których przyjęcie przez wspólnotę międzynarodową zapobiegać miało ludobójstwu w przyszłości. W swoistym podsumowaniu, części rozdziału IX, zatytułowanej *Recommendations for future* („Rekomendacje na przyszłość”), prawnik stwierdził: „Genocide being of such great importance, its repression must be based not only on international and constitutional law but also on the criminal law of various countries” („Ludobójstwo jest zbrodnią o tak istotnym znaczeniu, iż jego represje powinny opierać się nie tylko na regulacjach międzynarodowych i konstytucyjnych, ale także na prawie karnym państw”)<sup>43</sup>. Zaproponował, by zbrodnię ludobójstwa uznać za *delicta iuris gentium*. Dzięki temu podlegałaby ona takim samym represjom, jak niewolnictwo, handel ludźmi czy piractwo<sup>44</sup>. Według Lemkina, sądy każdego z krajów powinny mieć możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności winnych zbrodni ludobójstwa, na arenie międzynarodowej zaś istnieć powinna instytucja (wprawdzie tu niedookreślone pojęcie *agency*), której głównym zadaniem miało być jej zapobieganie. Nie sprecyzował jednak bliżej zasad działania takiej instytucji ani jej ewentualnej pozycji prawnej. W *Axis Rule...* nie wspomniał także o konieczności stworzenia międzynarodowego organu sądowego, który mógłby sądzić winnych zbrodni ludobójstwa. Zaproponował natomiast podpisanie wielostronnej konwencji gwarantującej ochronę mniejszości narodowych i rasowych, także w czasach pokoju.

Praca Lemkina miała doniosłe znaczenie w zakresie definiowania i regulowania ludobójstwa. Nie tylko zaproponował nową terminologię i zba-

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*.

44 K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010, s. 16.

dał ową zbrodnię z perspektywy prawnonaukowej, ale przede wszystkim dokonał rzetelnej i dokładnej analizy przestępstw dokonywanych przez Niemców na ludności okupowanych terenów. Mimo że w monografii prawnik nie odniósł się do kwestii karania winnych masakr dokonywanych w czasie II wojny światowej i ewentualnego sposobu pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej (uznał bowiem, że zagadnienie to jest zbyt szerokie i niemożliwe do wyczerpującego opisanie), nie zaprzestał starań o wpisanie ludobójstwa do katalogu zbrodni, za które sądzeni mieli być członkowie przestępcy wojenni państw Osi.

Swoistym podsumowaniem jego badań nad ludobójstwem są artykuły, które ukazały się już po opublikowaniu *Axis Rule...*: m.in. *Le genocide* (1946), *Genocide as a Crime under International Law* i *Le crime du genocide*. W opublikowanym w 1945 r. artykule *Genocide as a Modern Crime*<sup>45</sup> dokonał swoistego streszczenia swej poprzedniej pracy. Lemkin opisał tam filozofię zbrodni, jej techniki, fazy i rodzaje. Katalog grup, wobec których skierowana może być agresja, rozszerzył o grupę religijną. Zaznaczył, że sprawcami zbrodni mogą być członkowie poszczególnych grup społecznych czy politycznych, ale także przywódcy i reprezentanci władzy państwowej. Co więcej, nie mogą oni powoływać się na jakiegokolwiek okoliczności wyłączające ich odpowiedzialność, nawet jeżeli działali zgodnie z prawem obowiązującym w ich państwie. Ponadto postulował, by sprawca sądzony był nie tylko w państwie, w którym dopuścił się przestępstwa, ale w każdym, w którym zostanie zatrzymany. Odniósł się także do kwestii dotyczącej karania, którą pominął w *Axis Rule...* Lemkin domagał się utworzenia specjalnej izby w ramach Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, która sądziłaby winnych zbrodni ludobójstwa, proponując jednocześnie, by sama zbrodnia została wprowadzana do katalogu przestępstw kodeksów karnych każdego z państw, tak by możliwe było działanie w tym zakresie także sądów krajowych<sup>46</sup>.

Rok później, w 1946 r. w piśmie „American Scholar” opublikował kolejny artykuł, zatytułowany *Genocide*<sup>47</sup>. Po raz kolejny zdefiniował tam

45 R. Lemkin, *Genocide – a modern crime*, Free World, 1945, vol. 4, s. 39–43; tekst dostępny na stronie: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/freeworld1945.htm>, [12.02.2011].

46 K. Wierczyńska, *op. cit.*, s. 20.

47 R. Lemkin, *Genocide*, American Scholar, 1945, Vol. 15 (April 1946), s. 227–230; tekst dostępny na stronie: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm>, [12.02.2011].

pojęcie ludobójstwa („destruction of whole populations – of national, racial, and religious groups – both biologically and culturally”; „destrukcja całej populacji – narodowych, rasowych, religijnych grup – zarówno fizyczna, jak i kulturalna”<sup>48</sup>), a także rozwinął wprowadzone we wcześniejszych pracach postulaty. Zwracał przede wszystkim uwagę na fakt, że w międzynarodowym prawie karnym koncentrowano się dotąd głównie na ochronie praw i życia jednostek, nigdy całych populacji. Należało to według niego zmienić przede wszystkim poprzez modyfikację postanowień Konwencji Haskiej i innych dokumentów międzynarodowych tak, by na wypadek wojny możliwe było zagwarantowanie ludności okupowanych terenów należytej ochrony. Zaproponował także wprowadzenie instrumentów umożliwiających pociąganie do odpowiedzialności karnej przed społecznością międzynarodową każdego, kto podlega do popełnienia zbrodni, wydaje rozkazy prowadzące do popełnienia zbrodni bądź wykonuje takie rozkazy. Wedle założeń Lemkina odpowiedzialności takiej podlegały zarówno jednostki, jak i całe państwa winne przestępstwa.

Starania Lemkina o to, by ludobójstwo zostało uznane za zbrodnię w regulacjach Statutu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, który sędzić miał sprawców przestępstw z okresu II wojny, spełżyły na niczym. Zbrodnia ta, choć opisywana, nie została zatem w żaden sposób skodyfikowana. Sam Lemkin brał jednak udział w procesach jako doradca amerykańskiego sędziego Roberta Jacksona. Mimo że w żadnym z wyroków nie padło słowo *genocide*, niejednokrotnie było ono używane w aktach oskarżenia – zarówno w formie opisu czynów przestępczych, jak i konkretnie użytego terminu („Popełniali umyślnie i systematycznie ludobójstwo, czyli eksterminację rasowych i narodowych grup, przeciwko ludności cywilnej niektórych okupowanych terytoriów w celu zniszczenia poszczególnych ras i klas ludzi i narodowych, rasowych czy religijnych grup, szczególnie Żydów, Polaków, Cyganów i innych”<sup>49</sup>). Ponadto

48 *Ibidem*.

49 Tłumaczenie własne; w oryginale: „They conducted deliberate and systematic genocide, viz., the extermination of racial and national groups, against the civilian populations of certain occupied territories in order to destroy particular races and classes of people and national, racial or religious groups, particularly Jews, Poles and Gypsies and others” – T. Cyprian, J. Sawicki, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1962. Przykładem takich dowodów jest przemówienie Himmlera wygłoszone w 1943 r. w Poznaniu, w którym bezpośrednio nawoływał do eksterminacji narodu żydowskiego i „żydowskiej ewakuacji” czy dzienniki Hansa Franka, które

udało się zgromadzić bogaty materiał do wodowy, dzięki któremu udokumentowano zbrodnie nazistów i udowodniono zamiar systematycznej eksterminacji ludności żydowskiej<sup>50</sup>. Jak pisał Lemkin: „dzięki włączeniu ludobójstwa do aktu oskarżenia ogrom zbrodni został celnie opisany”<sup>51</sup>.

Mimo tych kroków prawnik nie zaprzestał starań o dokładne uregulowanie ludobójstwa i wprowadzenie konwencji umożliwiającej ściganie tej zbrodni. Ostatecznie odniósł sukces. W podjętej 11 grudnia 1946 r. Rezolucji 96 (I) *The Crime of Genocide*<sup>52</sup> Zgromadzenie Ogólne ONZ stwierdziło, iż: „Ludobójstwo stanowi zaprzeczenie prawa do egzystencji całych ludzkich grup, podobnie jak zabójstwo jest zaprzeczeniem prawa jednostki do życia; takie zaprzeczenie prawa do istnienia porusza sumienie rodzaju ludzkiego, powoduje ogromne straty dla ludzkości w formie kulturalnych i innych wartości reprezentowanych przez te grupy i jest sprzeczne z prawem moralnym i duchem i celami Narodów Zjednoczonych. (...) Karanie zbrodni ludobójstwa jest kwestią międzynarodowej troski”<sup>53</sup>. Zauważono, iż ludobójstwo jest zbrodnią prawa międzynarodowego i winno być karalne niezależnie od tego, czy jej sprawcami są osoby publiczne, czy prywatne, mężowie stanu, czy zwykli obywatele i czy jej ofiarami są grupy religijne, rasowe, etniczne, czy polityczne. Zbrodnia została zatem wpisana do katalogu *delicta iuris gentium*. Rezo-

---

dokumentują sposoby dokonywania ludobójstwa (transporty do obozów, głodówki, likwidację getta warszawskiego) – K. Wierczyńska, *op. cit.*, s. 26.

- 50 Przykładem takich dowodów jest przemówienie Himmlera wygłoszone w 1943 r. w Poznaniu, w którym bezpośrednio nawoływał do eksterminacji narodu żydowskiego i „żydowskiej ewakuacji” czy dzienniki Hansa Franka, które dokumentują sposoby dokonywania ludobójstwa (transporty do obozów, głodówki, likwidację getta warszawskiego) – K. Wierczyńska, *op. cit.*, s. 26.
- 51 R. Lemkin, *Genocide*, American Scholar, 1945, Vol. 15 (April 1946), s. 227–230; tekst dostępny na stronie: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm>, [12.02.2011]; tłumaczenie własne.
- 52 Rezolucja 96 (I) z 11 grudnia 1946, dostępna na oficjalnej stronie ONZ: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/47/IMG/NR003347.pdf?OpenElement>, [12.02.2011].
- 53 Tłumaczenie własne; w oryginale: „Genocide is a denial of the right of existence of entire human groups, as homicide is the denial of the right to live of individual human beings; such denial of the right of existence shocks the conscience of mankind, results in great losses to humanity in the form of cultural and other contributions represented by these human groups and is contrary to moral law and to the spirit and aims of the United Nations. (...) The punishment of the crime of genocide is a matter of international concern”.

lucja 96 (I), której współautorem był m.in. Rafał Lemkin, została przyjęta jednogłośnie, bez debaty i stała się impulsem do rozpoczęcia prac nad konwencją<sup>54</sup>. 9 grudnia 1948 r. Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa została jednogłośnie przyjęta<sup>55</sup>, a Lemkinowska definicja *genocide* została przeniesiona na grunt prawny. Dokument wszedł w życie 12 stycznia 1951 r. Pierwszym państwem, które dokonało jego ratyfikacji, była Etiopia.

\*\*\*

W jednej ze swych prac Marshall Cohen pisze, że historia stosunków międzynarodowych jest „w alarmującym stopniu historią egoizmu i brutalności; historią, w której poczesne miejsce zajmuje szpiegostwo, podstęp, przekupstwo, nielojalność, zdrada, wyzysk, grabież, represje, ucisk czy ludobójstwo”<sup>56</sup>. Konflikty zbrojne, niezależnie od ich skali i charakteru, zarówno te zewnętrzne, jak i wewnętrzne, wiążą się nieuchronnie z drastycznymi naruszeniami praw człowieka. Dlatego Lemkin do końca swoich dni walczył o to, by Konwencja ratyfikowana była przez jak najwięcej państw. Szczególnie zależało mu na uznaniu Konwencji przez Stany Zjednoczone. Państwo to według niego odgrywało niezwykle istotną rolę na arenie międzynarodowej i przez to mogło zagwarantować należyte przestrzeganie i wykonywanie zapisów dokumentu. Lemkin zmarł, nie doczekawszy się tego, USA bo wiem przystąpiły do Konwencji dopiero w 1988 r. W walkę na rzecz ratyfikacji zaangażował całe swoje siły i większość oszczędności. Pod koniec życia znalazł się w niezwykle trudnej sytuacji materialnej. Nominowany siedmiokrotnie do Nagrody Nobla, nigdy jej nie otrzymał. Umarł niespodziewanie 28 sierpnia 1959 r. w Nowym Jorku, mając zaledwie 59 lat. Na nagrobku widnieje napis: *Father of Genocide Convention* („Ojciec konwencji o ludobójstwie”)<sup>57</sup>.

---

54 K. Wierczyńska, *op. cit.*, s. 20.

55 Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, Dz.U. z 1952 r., nr 2, poz. 9.

56 M. Cohen, *Moral Skepticism and International Relations*, International Ethics, 1985, s. 3.

57 K. Wierczyńska, *op. cit.*, s. 22.